

Lars Martin Pohle i Andersen
Llicenciat en història i etnologia
larsmartinpohle@gmail.com

Breu esbós d'un projecte sobre l'Andorra moderna

Lars Martin Pohle i Andersen

Resums

Català

Breu esbós d'un projecte sobre l'Andorra moderna.

La història social de l'època moderna encara guarda un munt d'informacions fascinants. L'article esbossa alguns dels elements d'un projecte sobre la història social de l'Andorra moderna. L'objectiu és aproximar-nos a persones i famílies concretes i descriure elements de la vida quotidiana que no sempre es troben inclosos en les obres sobre la política, l'economia, la (proto)indústria i aquells esdeveniments que se solen considerar els més importants per al país. Per al projecte, la informació s'extreu d'una àmplia varietat de fons i d'actes judicials (civils i penals), administratius, notariais, parroquials, polítiques i privades. Se n'extreu la informació que més s'ajuda amb els objectius formulats i s'afegeix a la ja trobada i distribuïda en diversos capítols temàtics. Tanmateix, i molts historiadors ho deuen haver experimentat, el contingut ric i sorprenent d'un sol document o la inesperada reiteració d'informacions diferents de les previstes poden fer canviar els plans d'un projecte.

Castellano

Breve esbozo de un proyecto sobre la Andorra moderna.

La historia social de la época moderna aún guarda un montón de informaciones fascinantes. El presente artículo esboza algunos de los elementos de un proyecto sobre la historia social de la Andorra moderna. El objetivo es aproximar-nos a personas y familias concretas y describir elementos de la vida cotidiana los cuales no siempre se encuentran incluidos en las obras sobre la política, la economía, la (proto)industria y aquellos acontecimientos que se suelen considerar los más importantes para el país. Para el proyecto, la información se extrae de una amplia variedad de fondos y de actas judiciales (civiles y penales), administrativas, notariales, parroquiales, políticas y privadas. Se extrae la información que más conviene a los objetivos formulados y se añade a la ya encontrada y distribuïda en diversos capítulos temáticos. Sin embargo, lo que no pocos historiadores deben haber experimentado, el contenido rico y sorprendente de un solo documento o la inesperada reiteración de informaciones diferentes de las previstas pueden hacer cambiar los planes de un proyecto.

Français

Brève ébauche d'un projet sur l'Andorre moderne.

L'histoire de la société de l'époque moderne cache de nos jours bien d'informations fascinantes. Cet article ébauche à peine quelques éléments d'un projet à propos de l'histoire de la société de l'Andorre moderne. Le but est de nous rapprocher aux citoyens, à des familles précises et donc de pouvoir décrire des éléments de la vie quotidienne, dont certains n'apparaissent pas dans les œuvres de politique, d'économie et de (proto)industrie, et les événements qui d'habitude sont compris parmi les plus importants pour le pays. Pour mener à bien ce projet on extrait les données de fonds étanches et d'actes judiciaires (civiles et pénales), administratives, notariales paroissiales, politiques et privés. Lorsque l'information qui mieux convient pour atteindre les objectifs formulés est dégagée elle est rajoutée à celle qui existe déjà et qui est présentée par thèmes. Cependant, beaucoup d'historiens ont pu constater que, parfois le contenu riche et surprenant d'un seul document ou la répétition inattendue d'informations différentes à celles qui étaient prévues peuvent changer le schéma initial d'un projet.

English

Short draft of a project about modern Andorra.

The social history of the modern epoch still harbours a lot of fascinating information. The present article establishes some of the elements of a project on social history of modern Andorra. The aim is approaching concrete persons and families and describing the elements of everyday life which are not always included in the investigations dedicated to politics, economy, (proto) industry and the events that are usually considered especially important for the country. The information for the project is extracted from a broad variety of sources and judicial acts (civil and penal alike), administrative and notary, political and private, proceeding from different parishes. These sources helped us obtain the information which fully corresponded to the previously formulated objectives and which was added to the results of the previous study distributed accordingly in thematic chapters. Notwithstanding, the rich and surprising content of a single document or the unexpected reiteration of information different from the previewed can make us change the plans for the project.

Introducció

És ben sabut que a Andorra tenim la sort de gaudir d'un Arxiu Nacional molt ric. És cert que hi ha llacunes, que han desaparegut documents i que algunes èpoques i

àmbits de la vida dels andorrans d'abans gaudeixen de poca base documental. Tanmateix, podem estar molts contents amb els rics continguts de l'Arxiu, ja que hi trobem la base documental d'una gran quantitat d'estudis que augmenten considerablement els nostres coneixements del passat. Les publicacions dels últims anys —tant en forma d'articles com de monografies— en són mostres.¹ Al mateix temps, però, és innegable que encara hi ha temes que mereixen més atenció.

Així, la història social de l'època moderna encara guarda un munt d'informacions fascinants. Aquest article esbossa alguns dels elements d'un projecte sobre la història social de l'Andorra moderna. L'objectiu és aproximar-nos a persones i famílies concretes i descriure elements de la vida quotidiana que no sempre es troben inclosos en les obres sobre la política, l'economia, la (proto)indústria i aquells esdeveniments que se solen considerar els més importants per al país.

Els diferents objectius —tots igualment vàlids— fan servir els documents històrics de diferents maneres. Per a aquest projecte, la informació s'extreu d'una àmplia varietat de fons i d'actes judicials (civils i penals), administratives, notariales, parroquials, polítiques i privades. Se n'extreu la informació que més s'adiu amb els objectius formulats i s'afegeix a la ja trobada i distribuïda en diversos capítols temàtics. Tanmateix, i molts historiadors ho deuen haver experimentat, el contingut ric i sorprenent d'un sol document o la inesperada reiteració d'informacions diferents de les previstes poden fer canviar els plans d'un projecte.

En l'escrit s'ofereixen uns exemples de la informació que ens permeten entrar en un nivell personal per, d'aquesta manera, aprendre més sobre aspectes socials —en un sentit ampli— de l'època moderna. Certament, és molt complicat elaborar unes veritables biografies de la gent dels segles XVI i XVII. De fet, hem d'admetre que hi ha persones de les quals no

arribarem mai a saber res. Moltes altres persones sí que entren en la nostra mirada però ho fan fugaçment, per després desaparèixer per sempre —desaparèixer per a nosaltres, és clar—; és possible que tinguessin una vida llarga i feliç junt amb els seus.

Per bé que el nombre d'actes escrites conservades sigui molt elevat, el seu contingut reflecteix les necessitats d'aquella època però no la curiositat de nosaltres, al segle XXI. A més, les informacions desitjades solen trobar-se espargides en múltiples categories de fons. La conseqüència és que tenim ben poca informació sistemàtica de moltes persones i de molts temes. Tanmateix, si s'aconsegueix trobar dades que descriguin un cert tema, aquest s'ajuntarà amb d'altres i en resultarà en una visió general i bastant extensa de la gent, vida i societat d'abans.

En aquest context val la pena destacar que la societat andorrana moderna contenia trets tant d'estabilitat, estructures establertes i costums antics com també de dinamisme, conflictes i incerteses. La rica i variada informació dels arxius ho reflecteix àmpliament —però no sempre sistemàticament—, al mateix temps que ens permet reconstruir una gran varietat de facetes de la vida d'abans. En aquest projecte s'intentarà fer servir informacions de persones i sobre persones concretes com a punts de partida i de referència per tal d'aconseguir conèixer l'Andorra i els andorrans dels segles XVI i XVII. Les pàgines següents són exemples breus que esbossen alguns elements de la metodologia i dels objectius.

Breument sobre sis generacions de la família Forest (s. XVI-XVII)

El meu interès per la família Forest de Canillo va començar fa uns quants anys, quan feia una recerca sobre la delinqüència a Andorra els anys 1600-1640. Quan vaig tenir la gran sort de poder publicar els resultats de la recerca, vaig decidir que la persona Catherina Foresta (ca. 1552 - post 1621) havia de ser el centre del pròleg.² D'ella va ser possible trobar una sèrie d'informacions dins les fonts judicials que eren tan riques que representaven una magnífica manera d'introduir els temes del mencionat estudi.

Tot i que l'estudi tractava la delinqüència, en realitat no interessa si Catherina era delinqüent o no, o si era culpable o no dels delictes que se li imputaven. La justícia d'aquells anys tenia la tasca de prendre tals decisions i eren els seus cohabitants qui s'hi relacionaven que en tenien la seva opinió i la jutjaven socialment. A banda del fet que Catherina segurament tenia una vida bastant dura (per a no poca gent del segle XXI és complicat de captar en totes les seves dimensions), la informació que tenim sobre ella ens permet aproximar-nos a diversos aspectes de la societat moderna i ens possibilita formular algunes generalitzacions, tot tenint en compte el risc inherent associat a aquest exercici. És això que interessava més que les preguntes sobre la possible culpabilitat seva en els processos judicials.

Posterior a la publicació del llibre, vaig tenir la sort de trobar més informació en relació amb Catherina i la seva família. Aquesta informació no es limita a les fonts judicials penals utilitzades per a la recerca –en si mateixes són extraordinàriament riques– sinó que tracta temes que pertanyen a l'esfera civil. La informació és molt variada i es refereix a naixements, batejos, capítols matrimonials, llistes de confessats, compres, vendes, lloguers, testaments, política, conflictes i delictes. A més, trobem membres dels Forest dins actes d'altres persones, per exemple en qualitat de testimonis, àrbitres, padrins, actors civils, acusadors i acusats.

El que aprenem sobre la família Forest –i sobre molts dels seus cohabitants– no es limita, però, als temes que constitueixen la *raison d'être* directa de les actes. Hi trobem moltes més dades que, en conjunt, augmenten considerablement els nostres coneixements sobre les persones, la seva vida i la societat en què vivien. Aquí, però, solament és possible esbossar-ne alguns elements. Tanmateix, juntament amb l'apartat sobre Catherina Boria i Canalilla i els comentaris intercalats es poden presentar alguns dels objectius formulats per al projecte.

Els orígens andorrans dels Forest encara no s'han pogut establir amb certesa. Sabem que Guillem Forest va viure a la primera meitat del segle XVI. El seu pare probablement també es deia Guillem però no ho sabem amb certesa. L'esposa de Guillem júnior es deia Joana i sabem que l'any 1565 ella era vídua. A partir d'aquest matrimoni, els nostres coneixements augmenten considerablement.

No sabem si Joana i Guillem van tenir filles, però sabem que van tenir com a mínim tres fills: Jalme, l'hereu, Joan i Pere. Aquest últim era conegut com a Malagarba. Jalme va morir l'any 1565 i Joan dotze anys després (1577). D'aquests dos germans sortien les dues branques de les quals ens ocupem principalment. De les seves vides, en sabem diverses coses. Entre d'altres, sabem que estaven implicats en diversos assumptes judicials de tal

manera que a través dels tres germans ens apropem al tema de la conflictivitat entre els habitants i les autoritats.

La dona de Joan, segon fill de Joana i Guillem, no la coneixem. Sabem, però, que va tenir un fill que duia el mateix nom que el seu pare i que era conegut com a Joan Forest i Sabater. Es va casar l'any 1571 amb Peyrona Casala. Junts van tenir dues filles: Maria, nascuda l'any 1578, i Joana, nascuda l'any 1582. Joana es va casar l'any 1611 amb Joan Naudi. Sembla que Joan Sabater i Peyrona es van casar relativament joves. Quan ell va quedar vidu, es va tornar a casar amb Magdalena i van tenir els fills Isidre (batejat l'any 1606) i Pere (batejat l'any 1610).

Seria molt interessant saber-ne més sobre l'edat a l'hora de contraure el primer matrimoni. En les actes, per exemple els capítols matrimonials, hi trobem tant joves, que encara no han arribat als 20 anys, com majors d'edat (25 anys). El que sí que sabem és que no pocs van casar-se una segona vegada havent quedat vidu(e)s. Això significa que una certa quantitat de persones tenien germanastres, padrastres i madrastres. Això en principi no representa cap problema però significa, entre d'altres, que era necessari dur a terme les estipulacions adequades per a les situacions que el futur podia presentar. Les fonts notariales contenen testaments i molts documents que tenen a veure amb els arranjaments dels béns i que permeten veure les diverses configuracions de famílies. D'aquesta manera també ajuden a reconstruir relacions de parentiu i ens deixen veure els factors econòmics, materials i patrimonials de les cases.

El germà gran de Joan es deia Jalme i era, per tant, el primer fill de Joana i Guillem. Es va casar amb Jalmina Babota, que aleshores es coneixia com a àlies Foresta. Sabem que van tenir cinc fills: Miquel, Jaume Forest àlies Babot, Catherina la Foresta, Maria la Frayressa i Falipa. Poca cosa sabem dels dos primers. De fet, de Miquel solament sabem que era el fill gran però de la seva biografia, encara no en tenim dades. Probablement va morir no gaire vell, perquè quan el seu germà Jaume va morir l'any 1597 –possiblement de mort violenta–, Catherina va ser formalment l'hereva de la casa de Forest.

De Maria, en sabem poques coses i en tenim unes informacions indirectes suggeridores sobre la seva persona. El seu destí va ser trist perquè va ser assassinada per la seva pròpia família. Va tenir un fill fora del matrimoni amb el vicari Esteve Valzois. La seva família no solament va desaprovat aquest escàndol sinó que desaprovava generalment el seu estil de vida. No sabem si Maria fou considerada prostituta, però la seva família –els germans Catherina i Jaume i la seva mare– la considerava una vergonya per a l'honor, la fama i la reputació de la família. Conseqüentment, primer van

intentar convèncer-la de canviar la seva conducta i després van intentar apartar-la de les Valls però no van tenir èxit. Finalment, van aconseguir el verí —principalment d'arsènic—, que li van posar al brou un dia per sopar, i l'endemà era morta.

Aquest cas —aquest assassinat— no solament ens introdueix al tema de l'honor, de la fama i de la reputació, que tenien tant una forma com un contingut diferents que al segle XXI, sinó que també ens fa reflexionar —encara que més especulativament— sobre la individualitat i les opcions de configurar la vida segons les preferències individuals. En particular ens preguntem quines diferències hi havia entre els homes i les dones en aquest aspecte.

La germana gran de Maria, i néta de Joana i Guillem, es deia Catherina. Creiem que va néixer al voltant de l'any 1552. Va tenir dos marits. L'any 1568 es va casar amb Miquel Pales d'Andorra, que consegüentment va dur el cognom de la seva dona. Junts van tenir cinc fills: Mateua (1571), Juan Batista (1576), Miquel (1578), Joan Andreu (1580) i Peyrona (1582). Miquel Pales va morir pocs anys després del naixement de Peyrona i la vídua Catherina es va casar amb Bernat Torres, el qual rebia l'afegit d'àlies Forest. Bernat va morir abans de l'any 1600 —probablement l'any 1593— i va deixar Catherina vídua durant força anys, perquè no es va tornar a casar i sabem que era viva l'any 1621. Van tenir tres fills: Nicolau (nascut l'any 1590), Margarida (1592) i Bernat (1593).³

A través de Catherina aprenem extraordinàriament moltes coses sobre la societat i els valors d'abans. Va ser acusada dues vegades d'haver robat; com en molts casos de robatoris d'aquella època, havia robat comestible. Quan vivia com a hereva i cap de casa, la seva casa era hostal i per tant un punt de trobada. En general, tenia una xarxa social bastant àmplia i, entre altres, coneixia el batlle personalment.

Sobre el seu caràcter i la seva personalitat només en podem fer hipòtesis i interpretacions subjectives. No sabem si era una dona normal i corrent —un terme que, per cert, primer s'haurà de definir i omplir de contingut perquè realment tingui sentit— o bé si era una dona venjativa sense escrúpols. Recordem que va consentir l'assassinat de la seva pròpia germana. A més, va ser acusada de bruixa i metzinera en tres ocasions (1604, 1608 i 1621). Va ser empresonada, interrogada i torturada. Però no va confessar, i tampoc no es tenien proves suficients per penjar-la. Només se'n tenien indicis. Va ser desterrada de les Valls, va tornar i va continuar la vida a Canillo. No sabem com la gent la va tractar, si la va evitar o si havia passat prou temps i es preferia anar fent com si no hagués passat res. De totes maneres, els judicis contra ella són molt rics i ofereixen una excel·lent mirada a la societat, a la gent i a la seva manera de pensar i de raonar.⁴

La filla gran de Catherina, Matheua Foresta, va contraure matrimoni amb Hieronim Torres i junts van tenir el fill, Bernat (Torres i Forest) a final del segle XVI. Bernat es va casar amb Joana i sabem que van tenir dos fills: Catherina (casada amb Joan Ortell) i Bernat (casat amb Catherina). Sembla que Hieronim va morir poc després del naixement del seu fill Bernat. Matheua va contraure matrimoni una segona vegada, amb Joan Armany, que havia nascut al voltant del 1569. Van tenir el fill, Esteve, batejat l'any 1600. Esteve es va casar amb Joana Andreua l'any 1637, però quatre anys abans havia tingut un altre fill fora del matrimoni amb Petronilla Riba.

De les informacions que tenim sobre Matheua destaquen les tristes, ja que Joan Armany era un home molt agressiu. Els relats sobre les agressions i els patiments són impactants. La dona vivia amb la seva sogra —i ella era cap de casa de Forest— però a Joan se li havia ficat al cap que ell havia de regir la casa. A casa Armany tenia com a mínim un germà i una germana més grans, de manera que no n'era l'hereu. El fet que Joan era un més entre altres germans a la casa paterna i que una dona regia la casa on vivia la seva dona, ho trobava clarament frustrant. A partir de la seva manera d'expressar-se dona fins i tot la sensació que ho trobava insultant. A casa Armany no podia canviar res, de manera que la seva dona era qui rebia —literalment— tota la seva ràbia.

A banda del fet que altres persones —fins i tot altres homes— no comprenien ni les agressions ni les seves pretensions, ens preguntem fins a quin punt els homes tenien o sentien una necessitat de ser cap de casa i fins a quin punt no acceptaven el lideratge d'una dona. A més, ens preguntem fins a quin punt era una qüestió d'orgull o de vanitat personal i fins a quin punt la societat estava caracteritzada per aquest tipus de sexisme. Sabem per altres fonts que algunes dones feien negoci, portaven la casa, eren tutores de menors i coneixien i defensaven els seus drets. Encara no sabem, però, si aquelles dones i si aquells casos de violència domèstica que hem trobat representen una minoria i unes excepcions o si representen la punta d'un iceberg molt més gran.

A pesar de la brevetat de l'apartat, s'ha pogut entreveure que és possible fer servir una família com a punt de referència per tal d'extreure un munt d'informacions. És perfectament possible afegir-n'hi moltes més, per exemple a través de l'arbre genealògic —el qual a hores d'ara ja és bastant extens— que ens deixa entrar en el tema de les xarxes socials; els Forest tenien, entre d'altres, relacions amb els Visiat, Torres, Casal, Armany i Rosell. No és possible reconstruir íntegrament les seves vides ni elaborar biografies extenses. Tanmateix, les diverses seccions dels arxius contenen tanta informació que en podem aprendre sorprenentment molt i així, el

conjunt d'informacions omple considerablement la nostra imatge de l'Andorra moderna.

L'apartat següent també n'és exemple.

Catherina Boria i Canalilla

La Catherina, veïna de la vila d'Andorra, la trobem en diversos assumptes judicials diferents al llarg de vint anys, dels quals només mencionarem els més destacats. Evidentment estava implicada en altres molts assumptes al llarg de la seva vida –probablement tan bons com no tant– però el que tenim a la nostra disposició actualment són aquells assumptes que, per una raó o una altra, acabarem amb l'elaboració d'un document de caràcter judicial.

La trobem per primera vegada l'any 1590, en un procés penal que la tenia com a acusada. El procés és ben peculiar i n'hi ha pocs d'aquest tipus dins la documentació judicial moderna. Aprenem sobre el contingut de l'acusació en una carta destinada al jutge. Catherina, hi llegim, té “malícia notable” contra Catherina Montanya i família i que “inspirada per lo esperit maligne de fabricar i cantar una i moltes vegades en presència de moltes persones unes cobles o cançó directament contra de dit [Andreu] Busquets i de son llinatge, parentela i descendència”. Les víctimes eren “persones molt honorades i eclesiàstiques” i s'entén fàcilment que “dites cobles i amb les paraules d'aquelles per ésser molt perjudicials a la honra de dit Busquets i dels seus”.

S'havia requerit al batlle que investigués l'assumpte i que Catherina fos detinguda. Encara que seria posada en llibertat sota fiança, es requeria a la justícia, al batlle, que actués. En efecte, Catherina fou detinguda i manllevada. Interessant és que una altra carta al jutge defensava els interessos de Catherina. En general, s'hi troben poques actuacions a favor o en defensa de l'acusat. La part que acusava –persona particular o el fiscal– ho tenia generalment molt menys complicat. Això era a causa del fet que la justícia estava ben preparada amb recursos i procediments per dur a terme molts i variats processos judicials. Al mateix temps, no existia la presumpció d'innocència tal com la coneixem avui dia (això, però, no significa que un acusat fos considerat culpable a priori). En la carta llegim que Catherina estava detinguda a l'hora de fer la carta i es demanava que fos alliberada sota fiança. Això es va acceptar i la fiança es va fixar en 30 lliures.

La implicació de la justícia, però, aparentment no va afectar gaire la Catherina. La justícia va iniciar la tasca de recollir testimoniatges per tal d'elaborar el que es deia una enquesta. L'enquesta era el plec d'informacions

que formava el gros d'allò que els veguers tenien a la seva disposició quan havien de pronunciar sentència. Recordem que només els veguers tenien l'autoritat de pronunciar sentències en matèria penal. Mentre s'estava duent a terme aquesta tasca, aleshores Catherina “tornava a cantar”. Com a conseqüència, en una carta dirigida al jutge, ara la part afectada no solament requeria captura sinó també càstig.

Trobar cartes destinades al jutge o als veguers en casos penals no ocorre freqüentment. Normalment és l'enquesta que conté les diverses parts del judici. A vegades s'hi fan referència als escrits realitzats per part dels implicats però aquests no sempre es conserven. A més, les actes realitzades per l'interès de l'acusat són generalment molt escasses. El fet de deixar Catherina lliure sota fiança no era gens anormal, ans al contrari. Precisament per això és interessant que algú va prendre la iniciativa d'elaborar una carta per al jutge per a la seva defensa. Potser era el seu germà qui va intervenir. Era vicari i el trobem en molts assumptes civils al llarg de la segona part del segle XVI, però aquest tema l'hauré de comentar en una altra ocasió.

La part acusadora, però, va prendre la iniciativa una altra vegada amb una nova carta. Va constatar que “la pena de la injúria és arbitrària”. En aquest cas, s'hi diu, una possible pena era assotar-la, i una persona –un criminal– mereixedora de pena corporal no hauria de ser alliberada de la presó. De fet, es recomana que hauria de ser castigada precisament amb pena corporal i no amb pena pecuniària. Amb aquests arguments es va escollir a propòsit presentar Catherina i les seves injúries com un assumpte greu. Quan observem la pràctica judicial penal de l'època moderna constatem que molts casos cloïen amb pena pecuniària i ben pocs amb assots. Aquells que sí que tenien assots com a pena normalment pertanyien a l'àmbit de la moralitat. A més, aquelles persones acusades que havien estat detingudes normalment eren alliberades poc després sota fiança. Així, en aquest cas, la part acusadora clarament optava per una mà dura i no pas la benevolença.

Cartes com aquestes són fascinants. Els innombrables documents judicials ens permeten elaborar una extensa descripció de l'estructura i dels funcionaments de la justícia civil i penal. Les cartes mencionades, però, provenen de fora del sistema judicial, estrictament parlant. Ens permeten aproximar-nos a les maneres de pensar, de raonar i d'opinar sobre la justícia. Així obtenim coneixença dels valors i dels béns que es volien protegir –l'honra, per exemple– i, per tant, qui, què i com es volia castigar.

Tristament no tenim més informació del cas i no sabem com es va cloure. Tanmateix, si es van seguir les tendències punitives, és probable que fos

imposada una pena pecuniària —una multa—, tal com se solia fer en la majoria dels casos penals d'aquella època. Però això no és més que una hipòtesi. De totes maneres, Catherina havia mostrat una creativitat fora del normal amb les seves cançons — encara que fossin injurioses.

En un breu paràgraf també hem de mencionar la implicació de Catherina en un altre assumpte penal i també aquesta vegada com a acusada. Mentre que la gran majoria dels casos de violència física tractaven incidents entre homes, Catherina pertany a aquest petit grup de dones que s'esmenten en documents judicials per haver comès aquesta transgressió. L'any 1602 la trobem com a acusada "perquè dóna de punyades" a na Joana Baura d'Andorra. Aquells "colps de punys" a la Joana "li feu sagnar lo nas". No hem trobat altres actes sobre el cas. Potser apareix algun dia la denúncia, testimoniatges o potser la visura, si se'n va fer. També és possible que les actes que se'n van elaborar ja no es conservin.

Es feien Corts una o dues vegades l'any, i llavors era el temps per tractar i cloure els casos penals. Ja que els assumptes penals podien arribar a ser força extensos, se'n feien resums que es coneixen com a mostres. En aquest cas, el que tenim és precisament només la mostra contra Catherina. Tanmateix, no s'hi ha apuntat cap veredicta ni sentència tal com se solia fer. Aquesta constatació ens introdueix en el fascinant tema del funcionament de la justícia criminal.

Es podria pensar que l'absència d' anotacions que es referien a veredicta i/o sentència fos un error judicial, un defecte o, com a mínim, una excepció. Tanmateix, quan observem la pràctica judicial penal, no solament a Andorra sinó a l'àmbit europeu occidental de l'època moderna, constatem la tendència generalitzada que molts casos aparentment no es cloïen amb cap decisió formal —ni absolució, ni anul·lació, ni veredicta, ni sentència— a pesar del fet que aparentment havien estat oberts de manera correcta, d'acord amb els procediments que regien en les respectives jurisdiccions. Es parla, doncs, de casos que desapareixen. En lloc, però, de considerar-ho una anomalia —que no quadra en els esquemes de la justícia dels nostres temps—, s'hauria d'intentar entendre aquesta pràctica.

L'explicació de les desaparicions —així la interpretació que en fem— rau en el fet que la funció principal de la justícia penal no era la de castigar. Molt més es volia processar que no pas castigar. L'acte de processar era en si un objectiu. La finalitat era la d'imposar la justícia en la vida i en les ments de la població. Tota la població havia de saber que la societat i la convivència contenia una dimensió judicial tant per advertir i castigar els (potencials) delinqüents com també per posar els recursos de la justícia (civil i penal) a disposició de la població perquè no es prenguessin la llei pel seu compte.

La justícia no solament estava ben organitzada sinó que també tenia un fiscal a la seva disposició. La conseqüència és que era relativament fàcil obrir un cas, també per als particulars. Tanmateix, això no significa que l'acusat era per se ni a priori culpable. Significava que la justícia volia que l'assumpte fos tractat dins l'espai judicial formal i que els implicats es trobessin sotmesos a la voluntat dels veguers i del jutge. Dit això, però, a més de la desaparició de molts casos, una altra tendència generalitzada a escala europea és també que moltes sentències eren bastant benèvols i que s'imposaven multes inferiors a les quantitats que els codis, les ordinations o les ordenances estipulaven (a l'Andorra moderna també n'hi havia, d'ordinacions criminals).

Així, mentre (encara) no tenim informació sobre el cas —l'agressió per part de Catherina—, és interessant perquè conté informacions sobre la pràctica judicial d'aquella època i que podem inserir el cas dins un marc molt més ampli en el qual la justícia s'estava desenvolupant i en alguns aspectes era molt diferent de la del segle XXI.

Després d'aquests comentaris d'un caire més aviat teòric, tornem a temes molt més personals de la Catherina, perquè l'any 1604 sembla que va patir un avortament espontani. La causa, deia ella, era una topada amb Joan Còsi. Les relacions entre les famílies Canalill i Còsi eren molt tenses i tenien un rerefons molt desagradable. Un parell d'anys abans, el germà de Catherina, Esteve, va violar la filla de Joan, Francesca, de només 10 anys. Esteve va ser castigat a remar a les galeres del rei d'Espanya durant deu anys per la seva detestable malifeta (casos tan greus no s'obliden). Per bé que la família Canalill no sempre estava unida en concòrdia, sembla que sí que tenia aversions conjuntes en contra de la família Còsi.

Uns dies abans del carnestoltes del 1604, Francesca caminava cap a casa des de la font de Tovira amb una panera de draps que acabava de rentar. Al camí de la Call va trobar Miquel Canalill —germà de Catherina—, qui, sense adreçar-li cap paraula prèvia, li va tirar la panera al terra, de manera que Francesca hagué de tornar a la font per rentar els draps una altra vegada.

Aleshores la nit de Carnestoltes del 1604 va ocórrer l'incident que a primera vista podria semblar banal però que en realitat era complex i tenia diverses repercussions. Francesca va anar de casa seva a la casa de la seva tia Joana Colada perquè li donés "dos o tres buscalles de llenya que no teníem per cremar". El seu pare era a la casa Colada junt amb altre veïns. Al carrer de davant de la casa, Francesca va trobar els germans Miquel i Catherina Canalill que anaven disfressats. Miquel la va fer caure a terra, a la neu, i li va donar cops de puny. Aleshores, Joan va sentir els crits i els

plors de la seva filla i va sortir al carrer. Va seguir els dos Canalills i quan els va aconseguir, va prendre el penar que Miquel portava i li va donar "algunes coltellades", amb les paraules del fiscal que va denunciar l'incident.

Després de l'agressió de Joan, Miquel va trobar Pere lo Gascó al carrer. Pere, un altre gendre de Joana Colada, estava a casa seva junt amb molta altra gent del veïnat "que preniem nostres passatemp". Quan va sentir els crits, va anar a la finestra per veure què passava. Va veure la Francesca, qui li va explicar què acabava d'ocórrer. Aleshores va baixar al carrer i poc després va trobar Miquel. Aquell li va dir "fareu-me testimoni com hi ha sang" però Pere, segons la seva pròpia versió, li va respondre "si savi és, ves-te'n a casa".

En aquest punt, un assumpte per a la justícia era naturalment les agressions contra Francesca i Miquel respectivament. Però la justícia també havia d'ocupar-se de les paraules que Pere lo Gascó va adreçar a Miquel. El que ens poden semblar unes paraules destinades a calmar la situació, podrien contenir unes dimensions més serioses. Un factor clau eren les paraules exactes i quina informació en tindrien els testimonis. La justícia va interrogar Gabriel Moles, que estava a cal Gascó aquella nit junt amb un mínim de cinc homes més (allà "ballàvem i menàvem nostres bolicies" amb les paraules de Joan Moles). La justícia expressava amb molta claredat la seva preocupació quan se li va preguntar si va sentir que Miquel Canalill digués a Gascó que volia "anar a donar raó a la justícia" i que aquell va respondre "val-ne més que callases, que ja et tenen prou de tema".

Els testimonis, però, no van deixar clar quines havien estat les paraules de Gascó. De totes maneres, bàsic en aquesta part del cas és que s'havia produït un incident probablement criminal i la justícia no volia ni podia acceptar que els ciutadans —aquí Pere lo Gascó— prenguessin les decisions sobre si la justícia s'hi hauria d'implicar o no. De fet, un article dins les ordinations penals —el petit codi penal d'aquella època— obligava sota pena els ciutadans a informar la justícia sobre els (possibles) delictes i delinqüents. Lògicament, la justícia no podia tolerar que els ciutadans intentessin tancar o amagar els incidents (potencialment) delictius.

Però l'incident contenia encara una altra dimensió transcendent per a la justícia. A causa de la violació de Francesca i del subsegüent desterrament del violador Esteve, hi havia una certa tensió en la comunitat i tant els veïns de la vila d'Andorra com la justícia havien d'haver-ho sabut perfectament. Quina importància —i interès— la comunitat hi atorgava no ho podem saber, però no poca gent devia conèixer el tema i el perquè. Potser era per això que Pere lo Gascó va dir que "... ja et tenen prou de tema"?

Sabem que es van firmar treves entre Joan i Andreu, el pare d'Esteve, i sabem que van tornar a topar el mes de juliol del mateix any 1604 durant una festa a la plaça pública. Per bé que la causa era totalment aliena a la violació, el tema de les treves hi sorgia, i devia haver estat evident, tant per a ells com per a les persones presents, quina tensió hi regnava i quin era el rerefons. I una de les preocupacions importants per a la justícia era precisament el control de les rancúnies, dels odis i dels desitjos de venjança. Aquesta era la dimensió de la qual la justícia havia d'ocupar-se.

Quan hi havia tensions prolongades entre particulars, grups o famílies, la justícia hi havia d'intervenir. En casos d'agressions físiques puntuals, es faria un procés judicial ordinari i el tema s'havia acabat, en principi. Però en els casos de conflictes, rancúnies i tensions duradors ja no es tractava de trobar una solució d'un sol incident sinó d'una fórmula que pogués reconciliar les dues parts. Si no es controlava a temps, la situació podria intensificar-se i acabar amb agressions violentes greus. Aleshores la justícia hi intervenia i imposava el que es deia pau i treva.

Una pau i treva —normalment tenia una durada de sis mesos— era un acord entre les dues parts i entre les parts i la justícia. Així, l'eventual ruptura de l'acord no només representaria una transgressió punible en si mateixa sinó un acte de desobediència contra l'autoritat. Conseqüentment el transgressor havia de pagar una quantitat tant a l'altra part com a la justícia. De fet era una forma d'arbitratge que avui dia torna a tenir una certa importància en la vida judicial.

Així doncs, la justícia tenia diverses raons per prendre's l'incident de carnestoltes molt seriosament. Però el mes següent, s'hi va afegir un altre tema. Va començar amb el testimoni de la vídua Orient Canalill, àlies Balle, tia de Catherina i també veïna de la vila d'Andorra. Va explicar que a la nit entre carnestoltes i el primer dia de la quaresma, quan estava dormint al seu llit, "tocà a la porta una filla de na Catherina Canalilla" i la nena li va demanar que vingués amb ella. Quan van arribar al lloc, Catherina li va explicar què havia passat i la seva preocupació. Va explicar a la seva tia que caminant cap a casa amb el seu germà —ella li deia Michelo— van trobar Joan Cosí. Aquell "se arronsà a nosaltres" i a ella va dir "bagassa, que a tu volia" i altres paraules les quals, va explicar, "serien llargues de contar". Al·legava que Joan la va ferir al braç i a la cuixa. A Orient, mirant les ferides, li va semblar "com si una barsa ho hagués fet". A causa de l'incident, Catherina tenia por "que no malmeta lo que aporto". Aparentment, doncs, Catherina sabia que Orient tenia experiència a tractar i cuidar dones embarassades. Abans de tornar-se'n a casa, Orient li va donar "coral picat, l'ambre i palma amb un poc de brou".

Al segon dia de quaresma, el marit de Catherina, Guillem Boria, va preguntar a Orient si volia donar una mica més de brou a la seva dona. Hi va anar tot i que "estava prou de mala gana". Quan hi va arribar, Catherina li va dir plorant "ja n'he fet saltar lo que bé hi aportava". El seu marit ho havia guardat dins un drap i Orient va testificar que "jo... mirí a dit drap i viu dins d'ell una gleva de sang com los quatre dits i gairebé no es coneixia si era sang o no sinó que apareixia que en fos i tampoc jo... no poria pas dir si era criatura o no", i va continuar amb una frase que mostra la seva experiència i el fet que avortaments espontanis (i provocats?) no eren gens desconeguts en aquella època, "sinó per la experiència d'altres que n'he vist, m'ho semblava".

Matiana Solana també va veure les suposades ferides de Catherina la nit de Carnestoltes. Dos o tres dies després, Guillem Boria també va demanar a ella que vingués a casa seva perquè es preocupava per la salut de la seva dona. Un cop arribada, Catherina li va dir "bé en sé que jo ne hauré fet saltar lo que hi estava". Matiana va veure un drap tacat de sang a terra. En canvi no va veure cap criatura ni senyal, de tal de manera que no va donar gaire importància a la sang "lo qual és ordinària a son temps a les dones".

Tal com és evident —però ben difícil de trobar expressat dins la documentació escrita—, les dones disposaven de coneixements sobre els múltiples aspectes d'un embaràs. Segurament, algunes en tenien més que d'altres, per experiència pròpia o per haver-ho après d'alguna de les dones més grans de la família. Com en el cas del testimoniatge d'Orient, hem d'acceptar de només disposar d'unes poques informacions espargides entre els múltiples assumptes judicials.

També és extremament difícil saber alguna cosa sobre els sentiments dels pares i en particular d'una dona embarassada que ha perdut el fill. Sembla, però, que Catherina estava afectada. Al voltant de "mitja quaresma", Catherina va enviar la seva filla (del mateix nom) a cercar Catherina Balle, del mateix lloc del Pui. Quan aquella va arribar, Catherina Boria li va preguntar si volia cols. La senyora Balle va dir que no, "que ja en tenia per aquella nit". Tanmateix, va continuar preguntant tantes vegades que finalment va acceptar anar a l'hort a cercar-ne. Quan estaven allà "dita Boria se posà a esgarrapar amb les ungles en terra en un extrem de dit hort i me digué plorant 'Catherina, mira assi' i jo hi mirí i no hi viu res sinó terra i pedres i no sabia lo que es volia dir".

Havent llegit els testimonis sobre l'incident la nit de Carnestoltes, el representant de la família Canalill va demanar formalment que Joan Cosí fos detingut, processat i castigat. Tal com ens podem imaginar, la seva versió no concordava amb la versió de Francesca i del seu pare. Miquel i Catherina

haurien caminat tranquil·lament "sense anujar a ningú" quan, sense cap preavís, Joan els hauria agredit amb punyalades i a ella, cops de peu quan estava a terra. A causa de l'agressió i del "gran espant", Catherina "se gastà i mal parí dins un dia o dos".

Les al·legacions de la part acusadora van tenir resposta. En un escrit firmat per "Juhan Cosí en causa pròpia", però redactat per una altra persona, i destinat al jutge, es negava que hagués agredit Catherina "ni tal ànsia ha tingut". S'admetia, però, que Joan s'havia absentat de les Valls. En alguns casos, absentar-se es considerava un indicatiu de culpabilitat. En aquest cas, ho havia fet per "tenir respecte a la justícia" i també per no ser detingut en la presó "i per no patir injustament per les presons los treballs que amb elles se pateixen". S'afegeix una consideració més general sobre l'ús de la presó: "no que és de justícia que ningun home sie pres que primer no li hagin feta la enquesta i aquella ben verificada". Potser es pot dir d'aquella manera: l'empresonament solament seria acceptable si la investigació per part dels batlles (l'enquesta) i els subsegüents interrogatoris proporcionessin clars indicis de culpabilitat. Recordem que a l'Andorra moderna no es feia servir la presó com a càstig judicial en el nostre sentit sinó bàsicament només com a detenció (com en el cas de Catherina a dalt a causa de les seves cançons) i, algunes vegades, com a mitjà del manteniment de l'ordre públic.

Lògicament, Joan tenia ganes de tornar a casa "per haver de nodrir i alimentar a sa muller i família per haver de viure de sa pobre brassa". Per aquestes raons demanava al jutge ("home de tant bona justícia") que mirés "la sua innocència i pobresa i necessitat té en sa casa" i que avalués la culpa que pogués tenir "de les quals... no entén tenir-ne algunes". Si la part acusadora expressés més càrrecs en contra d'ell, es demanava al jutge que tingués en compte "sa necessitat", és a dir les seves responsabilitats familiars.

Ambdós escrits foren acceptats pel jutge i així formaven part de tot el dossier del cas (per bé que els actes físicament no s'hi troben adjuntats). Amb tota probabilitat es van firmar —o potser confirmar— treves entre les dues parts, ja que un altre judici pocs mesos més tard —amb Joan Cosí i Andreu Canalill com a protagonistes— hi fan referència. En tot cas, l'acusació contra Joan s'havia fet d'una manera formal i, per tant, havia de ser considerada durant les corts tres mesos després de l'inici del cas. En canvi, no hem trobat cap denúncia de l'agressió contra Francesca. En les corts, Joan, doncs, es va trobar "inculpat d'haver donades algunes punyalades" a Catherina i a Miquel. Fou alliberat sense càstig, és a dir que el veredicté fou "gratis". Es considerava que "de les quals coses no se'n ha hagut

plena prova” ja que no hi havia testimonis a les agressions contra Miquel i Catherina. A més, si s’havia firmat pau i treva entre les dues parts, no calia castigar una de les dues parts. Això, però, és una interpretació nostra.

La pròxima vegada que trobem Catherina és l’any 1608. La veritat, però, és que no sabem de què anava l’assumepte. Solament disposem de les formalitats inicials del procés després de les quals l’enregistrament s’acaba sobtadament. Veiem que estava detinguda – “capta et detenta” –, raó per la qual la naturalesa de l’assumepte devia haver tingut una certa importància. El que hi llegim és que “a mi me diuen Catherina Canalilla àlies Boria, sóc natural de la vila d’Andorra, sóc casada amb Guillem Boria en lo lloc del Pui d’Andorra, a mi m’ha presa lo batlle Joan Ricart d’Andorra”. Aquesta resposta era estàndard en els processos penals i no hi ha indici de la causa de la seva detenció. És possible que subsegüentment s’hagués obtingut informació que assenyalava a la irrellevància de l’interrogatori i –per tant– a la innocència de Catherina. També és possible que s’enregistrés l’interrogatori dins un altre document.

Aquest interrogatori s’havia iniciat enmig d’un cas totalment distint contra Hieronima Ajerna. Ja que el cas contra Hieronima no contenia cap referència a Catherina, no sabem en què consistien les sospites –fonamentades o no– en contra seva. Si el procés va continuar en un altre document, esperem que l’acta es descobreixi algun dia. Mentrestant solament podem constatar que hi havia un interès judicial d’interrogar-la. Al mateix temps recordem que l’any 1608 hi va haver uns quants processos contra (suposades) bruixes i hem d’admetre la possibilitat que ella en fou sospitosa. Catherina, certament era una dona de caràcter. Això –evidentment– no la fa culpable de res en si mateix. Però podria atreure l’atenció dels cohabitants i de les autoritats i recordem les denúncies contra ella esmentades més amunt. També recordem que les primeres dues dècades del segle XVII era una època en el qual regia una certa alarma social a causa del fenomen de la bruixeria. Fos quina fos la causa de la seva detenció i l’eventual subsegüent veredictes i/o sentència en aquest assumepte, la seva vida probablement no es va alterar per aquesta causa ja que la trobem en altres assumeptes judicials posteriors.

El primer d’aquests judicis el va iniciar ella mateixa l’any 1609 i estava dirigit contra el seu propi germà, Esteve. Recordem que l’any 1602 Esteve va violar la nena Francesca Cosina, crim pel qual fou condemnat a remar les galeres reials durant deu anys. Va tornar a Andorra abans de la fi d’aquest període i sembla que cercava els mitjans per poder establir-se i començar de nou. Inusualment no sembla haver-ho fet en col·laboració amb la seva família sinó directament en contra de la seva germana. Tant

el pare com l’avi dels tres germans (el tercer es deia Miquel) s’havien mort i, segons els testimonis, Catherina era l’hereva. En concret, també era l’hereva d’un terreny anomenat “lo peu de la costa d’ancorses” i els dos testimonis que consten en el fragment de l’acta consultada no havien constatat mai que ningú ho denunciés. Ara, doncs, Esteve al·legava precisament algun dret sobre aquest terreny.

A quin dret Esteve es referia, no ho sabem. Potser reclamava la seva part del que havia deixat el seu pare sense, però, consultar-ho a la seva germana i arribar a un acord amb ella. Potser considerava que ell com a fill tenia alguna preferència abans que Catherina. En tot cas, quan Catherina havia sembrat el terreny i ja hi havia “bona ferraja i ben amata”, aleshores Esteve ho va llaurar i va tornar a sembrar-hi. Ja que evidentment no van poder arribar a un acord entre ells –tampoc no sabem si ho van intentar–, aleshores Catherina va acudir a la justícia. Amb tota probabilitat va dirigir-se a un dels dos batlles perquè iniciés el procediment el primer pas del qual solia ser la presa de testimonis.

Catherina va fer la denúncia quan les corts de l’any 1609 s’estaven iniciant. Pocs dies després, la denúncia fou resumida i va prendre la forma d’una mostra. Aquest procediment era la norma des de feia més d’un segle en matèria penal perquè els veguers a través de les mostres poguessin fer-se una primera aproximació als casos que s’havien de tractar i després es poguessin consultar de manera fàcil. La mostra es dirigia contra el seu germà Esteve i –hi llegim primer– perquè “rixà amb son germà Miquel”. Després d’aquest breu resum, aprenem més coses sobre les topades intra-familiars. Llegim que Catherina havia fet una instància (en la pràctica una instància és idèntica a una denúncia) contra el mateix Esteve el resultat de la qual va ser un manament del veguer. No sabem en què consistia el manament, però quan el notari l’hi volia notificar, Esteve va injuriar la seva germana “dient-li bagassa i li volgué pegar amb un bastó”. Sortosament algunes persones presents ho van poder evitar. A més –llegim en la mostra– Esteve havia llaurada una terra propietat de Catherina “essent ja sembrada i nat lo blat”. La mostra no porta cap anotació de veredictes ni de sentència, tal com ho hem vist més amunt en un altre cas. Aquesta absència, però, no era deguda a l’arribada d’un acord amigable entre els germans. Al contrari, al mes de febrer de l’any següent Catherina va iniciar un altre procés contra el seu germà de caràcter plenament penal i amb un contingut encara més violent.

En la seva denúncia, Catherina va explicar que havia sortit de casa al matí, entre les vuit i les nou, amb una somera carregada de llenya en companyia d’una filla seva. La llenya la volia vendre per comprar pa per a la casa. A

la vila d'Andorra, entre la casa que Joan Cusi estava fent i l'era de la Tomissona, va trobar Esteve que menava una bèstia carregada de farina. Quan s'estaven passant, Esteve va donar una empenta a la somera de la seva germana i va dir: "digues vellaca, no t'apartaràs tu quan jo passo per un lloc?". Ella va contestar lacònicament "cert, bé m'apartaria per una bizarra piessa".

No devia haver estat la primera vegada que Esteve veia que el seus intents d'establir un domini masculista sobre la seva germana topaven amb una dona amb força seguretat que se sustentava en els seus drets. Esteve, en lloc de deixar-ho estar i ocupar-se dels seus assumptes, va actuar tal com ho feien els homes que intenten establir la seva identitat a través del domini sobre una altra persona: les agressions. Una veïna, Catherina Colada, va poder advertir Catherina a temps, de manera que les pedres que Esteve li va començar a tirar no la van tocar. La veïna i unes altres dones que eren testimonis del patètic espectacle d'Esteve la van cridar perquè s'amagués a l'entrada de la casa de la Colada. D'allà Catherina va dir algunes paraules injurioses contra el seu germà però, va explicar a la justícia, "no li diguí cosa que no fos veritat".

Aleshores tots dos van continuar el seu camí. Però quan Catherina estava entre Andorra i les "Caldes", a un pas que es diu les Ametlletes, fou colpejada sobtadament des del darrere amb el peu d'esgranadores "amb animo acordat de matar-me". Li va donar tres o quatre cops al darrere del cap els quals la feren caure a terra. Catherina li va dir "a germà, què me has morta" i ell, amb un escarni, va respondre: "què t'he morta, Déu té perdó". Aleshores va continuar donant bastonades a tot el cos de la seva germana. A l'hora de la denúncia, Catherina creia que li costaria la vida i demanava la mort del seu germà "pus aqueix era son danyat intent". Demanar la mort de l'agressor s'aproximava més a una frase feta que representava els sentiments de la víctima, que no pas una demanda formal. Catherina va continuar la denúncia dient "que mon dit germà sie pres i capturat si fer-se podrà i sie punit i castigat segons los mèrits del delictu abastaran".

El batlle va acceptar la demanda d'administrar justícia d'acord amb les seves competències, és a dir de detenir Esteve perquè pogués ser processat davant dels veguers. Recordem que el batlle no podia pronunciar sentències en matèria penal; sols els veguers tenien aquesta competència. El primer pas, però, consistia en la visura, la inspecció, de les nafres de Catherina per tal de fonamentar la seva denúncia. El batlle, el notari i els tres testimonis li van veure signes de tres o quatre bastonades a la part posterior del cap. Pel que feia a les altres bastonades, "per no haver-hi

sang i ésser ja estopades [stropades], no les hi visuraren per les hores". No sabem si es van elaborar més actes judicials arran de l'agressió comesa per Esteve. Tampoc no sabem quantes esposes, germanes, sogres, àvies o filles van patir agressions semblants. Recordem, però, que abans hem mencionat els maltractaments que Matheua Foresta va patir per les mans del seu marit. La poca informació del tema —o bé perquè hi havia poques agressions o bé perquè no arribaven a la coneixença de la justícia—fa encara més interessant saber la reacció judicial d'aquest cas. La denúncia formal i formalitzada formava part del conjunt de les actes que es feien servir durant les corts del mes de novembre del 1610. Com en la majoria dels casos penals, es va elaborar un resum del cas —una mostra— i hi llegim: "mostra contra Esteve Canalill... perquè invadí de bastonades a Catherina Boria i Canalilla i la deix per morta a les ametlletes i ja altra vegada ans la havia injuriada de paraules". El lector haurà de decidir si la pena imposada era adequada o no: fou una multa d'un ducat, pràcticament la multa més baixa possible en aquella època.

Conclusió

El meu projecte sobre la història social de l'Andorra moderna conté capítols que descriuen els diversos àmbits i èpoques de la vida i de la convivència. En els apartats precedents he intentat presentar unes persones i les moltes coses que podem aprendre sobre elles i a través d'elles. Algunes vegades entenem millor un tema mitjançant una persona. Altres vegades entenem millor una persona amb els coneixements sobre el tema en qüestió.

Moltes de les informacions no les trobem ajuntades sistemàticament en un sol grup de fonts sinó espargides entre diverses fonts de naturalesa diversa. Però amb paciència i una certa tenacitat és possible obtenir bona coneixença dels temes del nostre interès. Paral·lelament, podem tenir la sort de trobar informacions que es refereixen a la mateixa persona i/o família.

Els temes esmentats en el text es refereixen a assumptes que tenen la seva importància i que contenen diverses dimensions. Els maltractaments i la violència domèstica ens apropen al tema del masculisme i fins a quin punt aquest reflectia trets culturals, de la mateixa manera que ens preguntem pel tema de la posició de la dona en la societat. Les dones implicades en les esferes dels negocis i de l'economia —ambdós en sentit ampli— ens introdueixen al tema de les dones emprenedores —*women agency*— que administraven activament els seus recursos i així configuraven la seva pròpia vida.